

1515-ben a Beriszló Péter püspök idején tartott veszprémi egyházmegyei zsinat elrendeli, hogy áldoztatáskor a pap a hívekkel népnyelven mondja el a *Confiteort*, magyarul tegyen a hívekkel kérdés-felelet formájában hitvallást, és ugyancsak honi nyelven mondják el az „Uram, nem vagyok méltó” imádságot. A ferencesek által Szegeden használt nyomtatott esztergomi misekönybe a XVI. század elején advent II. vasárnapjának Introitus-a mellé bejegyezték: Ungaricum (vagyis magyarul). Majd ugyanitt a zsoltárhoz ismét: *Ungaricum*.

Talán a magyar énekekre céloz Jó Fülöp burgundi herceg tanácsosa, Bertrand de la Broquerie, aki (1432-33-ban Palesztinából jövet Magyarországon utazott át, Szegeden is megfordult, és ezt írja a ferencesekről: „Szép templomuk van a városban a ferencrendieknek; benne istentiszteletet is hallgattam, mely azonban nekem egy kissé magyarosnak tetszett.”

A XVI. század végéről magyar nyelvű prefációk is maradtak fenn, de azok meggyőződésünk szerint protestáns istentiszteleti célokat szolgáltak. Katolikus magyar népénekeink írásos történetét jelenleg az 1508-as Nádor-kódex dallammal lejegyzett énekeivel kezdjük, de attól kezdve folyamatosan végigkísérhetjük. Ezeknek részletezése azonban túllépné középkorról szóló tanulmányunk kereteit.

Az új miserenddel kapcsolatban az egyházi zenére vonatkozóan az 1967-ben megjelent *Instructio de Musica in Sacra Liturgia* adott részletes elveket és utasításokat. Ennek 32. pontja megengedi, hogy a mise egyes hivatalos énekeit népének helyettesíthesse, amelyet azonban az illetékes területi egyházi hatóságnak előbb jóvá kell hagynia. A magyar püspöki kar erre a célra a *Szent vagy, Uram* énekgyűjteményt hagyta jóvá.

1. Az általános liturgiátörténeti adatokat az olvasó a következő könyvekben találhatja meg: Jungmann, J. A.: *Missarum Sollemnia*. (3.) Wien, 1952. I-II. k.; Martimort, A. G.: *L'Église en prière*. Tournai, 1961.; Radó P.: *Enchiridion Liturgicum*. (2.) Róma, 1966. A magyar vonatkozású legfontosabb adatokat a szövegben idézzük.

VANYÓ TIHAMÉR

A HAZAI HÓDOLTSÁG VATIKÁNI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Salamon Ferenc ébresztette föl a korszak iránti nagyobb érdeklődést úttörő összefoglaló művének megjelenésével (1864). Ezután megindult a hatalmas méretű forráskiadás. Ez századunkba is átnyúlt, s főként adóösszeírásokat, uttleírásokat krónikákat és leveleket tett közzé. Korunkban Salamonnak méltó utóda támadt a nemrég elhunyt *Fekete Lajos* személyében. Ő megírta a hódoltság időszakának második monográfiáját, és jelentős forrásokat is föltárt. A közkinccsé vált adatok alapján tágas szemlélettel, kitűnő tájékozottsággal és művészi érzékkel *Székfű Gyula* alkotta meg — nemzeti keretben — a törökkor legkifejezőbb képét. A fáradhatatlan kutatásban viszont mindenkit megelőzött *Takáts Sándor*. Egész életét erre szentelte és sok népszerűsítő kötetben — jóhiszemű derűlátással — színesen ismertette gazdag tudása eredményeit. (1)

A *hódolt terület vallási állapotáról* katolikus összefoglaló munka, sőt forráskiadás sem áll rendelkezésünkre. Püspöki levéltáraink sem őriztek meg értelmes okmányokat nagyobb mennyiségben, hiszen a nyitrai kivételével valamennyi egyházmegyénk egészben vagy részben török uralom alá került. Fontosabb levéltári anyagot, csak a római Szentszék és a szerzetesrendek levéltáraitól várhatunk. A hazai kutatók közül *elsősorban Galla Ferenc és Juhász Kálmán érdemeit kell kiemelniük, továbbá a váci egyházmegye és a Ferenc-rend történetíróit.* (2)

A római Szentszék kisérlétei a hódoltsági hívek lelki gondozására.

Az egyház hierarchikus rendje, társadalmi és anyagi helyzete a hódolt területen összeomlott. A török a püspököknek sem működését, sem jelenlétét nem tűrte, mert a király embereinek tartotta őket. Róma időnkint sürgette ugyan a hívek körébe való visszatérést, de ennek megkísérlésére még csak gondolni sem lehetett. A jelentősebb templomok és egyházi épületek elpusztultak, vagy törökök telepedtek beléjük, a javadalmak a szultán tulajdonába mentek át, a lelkipásztorok részben protestánssá lettek, részben kihaltak, a kolostorok elenyésző kivétellel megszűntek, a papi utánpótlás lehetetlenné vált. A nép lelki gondozásának ha-

gyominyos kereteit és módszereit nem lehetett folytatni. A megoldásnak hármas lehetősége kínálkozott: kizárólag a pápától küldött főpapok alkalmazása, szerzeteseknek részben vándorló lelkipásztorkodása és világi elemek bevonása bizonyos egyházi ténykedések végzésébe.

A Szentszék már a XVI. század második felében kinevezett a töröktől birtokolt területre s kifejezetten a hazai hódoltságra is joghatósággal fölruházott *püspököket apostoli vizitátorként*. Ezek főként a Balkánon székelő főpásztorok voltak, többnyire ferencrendiek. Rómának ez a gyakorlata a XVII. században is folytatódott. De akkor már föltűnnek — rendszerint kis csoportokban — a szoros értelemben vett lelki gondozásra szánt, elsősorban délszláv s főként szerzetes (ferences, jezsuita, domonkos, bencés) hithirdetők. Megkezdődik a minden szempontból szerény és szegényes *missziós központok kialakulása a Szerémségben, Pozsega és Temesvár vidékén*, s egyidejűleg megindul a hatalmas területeket fölölélő *mozgó lelkipásztorkodás*. Ezt a lassú fejlődést két esemény előnyösen és döntően befolyásolta: 1622-ben megalakult Rómában a *Hitterjesztési Bizottság* (S. Congr. de Propaganda Fide), 1624-ben pedig a *belgrádi missziós püspökség*. (3) Ennek illetékessége az egész hazai hódoltságra is kiterjedt. Az egykori belgrádi püspökség följújtása persze nem ment simán. Az új intézmény és nagy szervenvedésekre kijelölt képviselői a legkülönbözőbb ellentétek középpontjába kerültek. Belgrád katonai kulcs helyzete, a törökök gyanakvása, Bécs kegyúri igényei, a katolikus raguzai és boszniai kereskedők közti ellentétek, a boszniai (diakovári) püspökkel vívott joghatósági viták, a bosnyák ferencesek önállósulási törekvései és makrancossága, a nyomorúságot súroló anyagi ellátatlanság, a papi munkatársak elégtelen száma, a szerb ortodox püspökök hatalmaskodása, a közlekedés kezdetlegessége s az ehhez mérten végtelennek tűnő területek nyomasztó hatása, állandó veszély a török katonai mozdulatok miatt, tehetetlen kiszolgáltatottság az útonállóknak, rablóknak, martalócoknak, végül a pestis és más járványok halálos fenyegetése: íme a testileg-lelkileg idegen hódítók kegyetlen rabságában vergődő katolikus népünk lelki vigasztalói kereszútjának állomásai.

Az 1570-es évektől fogva időnként a Szentszék megbízásából a hódolt részek meglátogatására küldött dalmáciai és Balkán-félszigeti püspökök szerencsésebbje legfőljebb a szerémi, kelet-szlavóniai és temesi tájakra jutott el. A XVII. század második évtizedében kezdődő hithirdetői jelentések is erről tanúskodnak. A XVI. századból érdemlegesebb beszámolók eddig nem kerültek napvilágra, s ha ilyenek egyáltalán fennmaradtak a Propaganda megalapítása (1622) előtti időből, akkor ezek a Vatikáni Levéltár különféle fondjaiban lappanghatnak. A későbbiek gyűjtőhelye a *Propaganda Levéltára*. Ebből jelentősebb mennyiségű, igen értékes anyagot tett közzé — sajnos nagyon hevenyészetten, sok hibával telve és jegyzetek nélkül — *Eusebius Fermendzin*. De gyűjteményéből hiányzik a *Miroslav Premroutól* jóval később fölfelezt legbecsebb és legrészletesebb jelentés a hódoltságról. (4) Ez a beszámoló *Benlich Máté ferences belgrádi püspöknek 1651-től 1657-ig tartott hódoltsági apostoli látogató és bérma-úttjáról közöl* nemzeti történetünkre vonatkozólag is rendkívül fontos adatokat. A kisnegyedrét alakú, 101 oldalas, apró betűs jelentéshez hozzá van csatolva az 1658-i vizitáció rövid leírása is, folytatólagosan a 102-104. lapon. A bórbe kötött kézirat — amelyre Premrou csak fölhívta a tudósvilág figyelmét, de kiaknázatlanul hagyta — évtizedekig lappangott. Végre *Gal-la Ferenc* sokáig eredménytelen kutatása után, néhány évvel ezelőtt *Borovi Jó-zsefnek* sikerült megtalálnia, és filmfölvételeket is készíttetett róla.

1968-69-ben kilenc hónapos római levéltári kutatásunk alatt kartársi tisztességből mellőztük ennek a kéziratnak kincsnek tanulmányozását. De helyette kárpótlást találtunk a *S. Congregatio Conciliiŋnek Relationes ecclesiarum* (másként: dioecesium vagy ad limina) sorozatában. Ez a katolikus világ püspökeinek egyházmegyéjük állapotáról időnként Rómába küldött jelentéseit tartalmazza. Itt a belgrádi püspökség dobozában (*Bellograden*) a következő évekből származó főpásztori beszámolókra bukkantunk: 1649, 1659, 1664, 1669, 1673, 1738. Az utolsó kivételével a többi még ennek az évnak folyamán eredeti (olasz, illetve latin) nyelven közvételünk a *Levéltári Közleményekben*. Ez a *bevezetővel ellátott forráskiadás és mostani értekezésünk kölcsönösen kiegészítik egymást*. Jelen tanulmányunk e jelentések anyagából merít, a kérdéses irodalmat is fölhasználva. A jelentések különösen azért fontosak, mert az eddig ismert okmányoktól merőben különböző forráscsoport alapján világítják meg a hódoltság életét.

Bérma-utak Belgrádtól Gyöngyösig (1649-1673). A *trienti zsinat* (1545-63) az utolsó 400 évben a katolikus egyház életének legfontosabb szabályozója. Rendeike-

zései többek közt megkívánják, hogy a püspökök kétevenkint lehetőleg személyesen látogassák végig egyházmegyéjüket. Bár ez a határozat ebben a mértékben csak ritkán s elsősorban csupán a kisebb egyházmegyékben valósult meg, történeti hatása a főpásztor, a papság és a nép érintkezésében századokra szólóan jelentős. (L. A trienti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon 1600-1850, Pannonhalma, 1933.) *A püspöki látogatás és a bérálás egymással összekapcsolódott. Eredményeik írásba foglalásának nagyon értékes történeti kútfőket köszönhetünk.* Ezek egyúttal alapját alkották a Rómába küldött püspöki jelentéseknek. (5) Nem állíthatjuk, hogy a végvárak vonalával védett királyi terület püspökei nagy buzgóságot tanúsítottak volna egyházmegyéjük személyes látogatásában és a pápát tájékoztató jelentések elkészítésében. Annál nagyobb elismerést érdemel az a két ferencrendi belgrádi püspök, aki idegen származása, az utazás veszélyei és fáradságai s a mérhetetlen távolságok ellenére is végiglátogatta a hódoltsági katolikusokat, s tapasztalatait írásba foglalva Rómába küldte.

Ibrisimovich (Pozeagai) Marinus bosnyák ferences 1647-1650 közt volt belgrádi püspök, egyúttal a szendrői (semendriai, smederová) egyházmegye kormányzója és a hódoltsági terület apostoli helynöke. 1649. március 6-tól november 12-ig végiglátogatta a gondozására bízott hatalmas országrészt, s működéséről jelentést küldött a Propaganda és a Concilii kongregációnak. Ebben föltünteteti az egyes helyeken való időzése napját, közli a helységek nevét, olykor a templom védőszentjét, a katolikusok és házaik számát, s mindig megadja a béráltak létszámát. Útvonala a jelentésben közölt sorrend s a vele párhuzamosan jelzett időpontok szerint a főbb községek figyelembevételével a következő: Belgrád (kétszeri bérálás) — a már inkább csak névleges szendrői püspökök két kis helysége — Mitrovica — Verőce megye egy-két faluja — ezután 19 nap múlva Pest, itt több mint egy hétig időzött, s háromszor bérált — Gyöngyös (egy hétnél hosszabb tartózkodás, ötszöri bérálás) — Jászberény (több napos tartózkodás, hatszori bérálás) — ismét Gyöngyös (hosszabb tartózkodás, újabb kétszeri bérálás) — Gyöngyöspata — 13 nap múlva Kecskemét — 12 nap múltán Szeged — 8 nap elmúltával Martonos (Bács-Bodrog m.) — Bajmok — Jánoshalma — Mélykút — Hercegszántó és környéke (háromszori bérálás) — Zombor (kétszeri) — Bács — Dunabökény — hat nap múlva a szerémi Suglium (Suljom) — Baranya megyei helységek (Dályok, Bezdek, Lócs, Bóly). *A béráltak száma összesen 8443.* Az egyes helyeken béráltak számából következtethetünk a község és környéke vallási képeére és lakottságára. Valamennyiből messze kiemelkedik Pest (2032), majd következik Gyöngyös (1566), Hercegszántó és környéke (938), Jászberény (608), Bajmok (584), Dunabökény (428), Jánoshalma (325), Gyöngyöspata (254), Martonos (245) stb. Legkisebb a béráltakozók száma Belgrád környékén, Verőce, Pozsega és Baranya megyében. Meglepően csekély Kecskeméten (24) és Szegeden (138). A látogató és bérma-út igen mély benyomást tett a hívőkre. Ezt tanúsítja a Propagandának írt két hálálkodó levél, az egyik Arokszállásról, a másik Kecskemétről. Az első helyen 130, a másodikon 135 éve nem járt püspök.

A belgrádi püspökök közül a legtevékenyebb az ugyancsak bosnyák ferences Benlich Máté volt (1651-1674). Bölcséleti és hittudományi tanulmányait Itáliában végezte, lelkipásztori tapasztalatait a töröktől megszállt Boszniában szerezte. Fiatalon került a főpapi méltóságra, s a Szentszék az elődjével egyező hatáskörrel ruházta föl. Csaknem negyedszázados püspöki működését jó részben a hódolt területeken végzett egyházlátogató és bérma-útjai töltötték ki. Apostoli lelkületű, fáradhatatlan, híveiért minden áldozatra és lemondásra kész férfiú volt. Tíz egyházmegyére (Belgrád, Szendrő, Szerém, Zágráb, Pécs, Kalocsa, Csanád, Vác, Esztergom, Eger) egészben vagy részben kiterjedő óriási joghatósági területének látogatását mindjárt püspökké szentelése évében, 1651-ben megkezdte, s ez a legnagyobb egyházlátogatása megszaktatásokkal hat évig tartott. Utána, 1658-ban ismét útrakelt. Erről az időről a Propaganda kongregációnak nagyon részletes beszámolót küldött, majd 1659-ben a Concilii kongregációt is tájékoztatta működése első hét évéről. Mint írja, az „alsó-magyarországi Szlavóniában” fekvő velikai (Nagyolaszi, Pozsega m.) ferencrendi kolostorban van székhelye. Innen háromszor végiglátogatta belgrádi egyházmegyéjét és 340 lelket bérált. Belgrádban a törökök a székesegyházat mecsetté alakították át, állapota egyre romlik. A püspöki székházat is lefoglalták, úgyhogy itt semmiféle otthona és jövedelme sincs. Belgrádi tartózkodásakor a helybeli raguzai és boszniai kereskedők gondoskodnak szállásáról és ellátásáról. A jó állapotban levő plébániatemplomban két boszniai ferences szolgál, a vallásos élet mindennap zavartalanul folyik, s alkalmmalag ő

is itt végzi főpapi ténykedéseit. Egyébként mint püspök „nyomorúságosan tengeti életét a törökök igája alatt, minden javadalmazás nélkül. Rendje ruhájában jár, és gyakran részösül ezektől a barbároktól korbácsolásban, bebörtönzésben, pénzbüntetésben, botozásban, s mindezt hihetetlen türelemmel fogadja”. A biztonságosabb közlekedés érdekében sok ajándékot kell adni a török kormányzóknak és katonatiszteknek. Püspöki megyéjén kívül többször meglátogatta a kormányzására bízott egyházakat a Száva, Dráva, Duna és Tisza között, és 31,689 katolikusknak szolgáltatta ki a bérmálás szentségét. Eddigi püspöki működése egyéb eredményei: szentelt 27 áldozópapot, 25 szerpapot, alszerpapot és kisebbrendűt, 15 szilárd és 78 hordozható oltárt, s 47 harangot különféle magyarországi templomok számára. A szorgalmazására részben újonnan épült, részben helyreállított templomok száma: 24.

Az 1659-1664 közti időszokról Benlich püspök Jelavich Mihály boszniai ferences, megbízottja útján juttatta el jelentését (1664) Rómába. A beszámoló negyedévvel a szentgotthárdi ütközet előtt íródott, s erősen visszatükrözi a törökök háborús készülődéseit. Kisérő levelében Benlich kiemeli, hogy az elmúlt öt évben csak ritkábban tudta a gondjára bízott egyházakat látogatni, s ezt is csupán élete veszélyeztetésével. Többnyire csak éjszaka utazott, s püspöki tevékenységét nagy félelmek közt végezte. A szegény katolikusokat a török elnyomja és meggyötri, az egyházi személyek pedig nagymértékben gyűlölték és agyonnyomorítottak. Bizonyos időre visszavonult a boszniai Banyalukára, szülőföldjére, majd innen is hirtelen menekülnie kellett a fojnicai konventbe, mert egyházmegyéjében nem talált nyugodt és biztonságos helyet. Saját és papjai élete veszélyeztetése miatt 1664-ben az olajszentelést mellőznie kellett. *A tatárok nagy pusztítást végeznek a Szerémségben, Bácskában, a kalocsai érsekség területén, Pécs vidékén és másutt.* Szendrőn már csak nyolc szegény katolikus család él, papjuk nincs, de nem is tudnák eltartani. Ő maga — mint az egyházmegye apostoli kormányzója azt sem tudja, s másoktól sem sikerült megtudnia, hol vannak e püspökség határai, s élnék-e még másutt is hívek. *A helyzet egyetemesen rosszabbodott.* A katolikusok a legtöbb helyen még a szentmisére sem mernek menni. A Szerémségben a tatárok három plébániát kifosztottak, sok katolikust elűzték, sokat megöltek. A Drávan túl Izsépen és Szajkon nagy félelmek közt még kitart a két plébános, de a katolikusok szétszóródtak. Pécsen még áll a templom. A jezsuiták a katolikusokkal és a bálnál (Zrínyi Miklós) — miután kifosztotta a várost — eltávoztak, két közeli plébános hasonlóképpen. Miháldon (Somogy m.) a tatárok a ferences plébánost mise közben az oltárnál darabokra vágták, s kirabolták a falut. A Buda környéki katolikusok a rossz bánásmód miatt szerteszéledtek. Pesten még áll a templom, benne két ferences szolgál, otthonuk azonban telve van török katonákkal. Temesvárott a külvárosban álló templomban két bosnyák ferences működik. Ők látják el a környéken fekvő három szentegyházban is a mindennapos lelkipásztorkodást. Itt újabb baj nem történt, de az elnyomott katolikusok fogynak. Erős az a meggyőződése, ha ezek a véstes idők tovább tartanak, a keresztények száma az egész hódoltságban nagymértékben csökkenni fog. Hasonló a helyzet a kalocsai érsekség területén. Itt hat bosnyák ferences nagy félelemben és veszélyben folytatja szolgálatát, mert Zombor vidékén telett a tatár fejedelem fia. Csak a békésebb időszakokban működhetett. *Öt évének eredményei:* bérmálás 3,292, mégpedig Belgrád 206, Dragotin Verőce megyében 406, Szerémség 904, Pécs 614, az egyházmegye plébániáin 860, Buda környéke és Pest 302; szentelések: áldozópap 44, szerpap 49, alszerpap 44, hajkorona és kisebb rendek 43.

Benlich püspök 1669-i jelentése a háborús feszültség csökkenésével bekövetkezett javulásról tanúskodik. Az utolsó négy évben megélnékkült a főpásztor egyházakat látogató és bérmáló tevékenysége. A Szerémségben minden plébániának van részben világi, részben bosnyák ferences papja. Lipppa és Temesvár vidékén rendezettek a viszonyok. A püspök hevesen kikel a temesi magyarok által két helyen alkalmazott licenciátusok ellen. Bácskában a templomok jó karban vannak, a lelkipásztorok mindükben bosnyák ferencesek. A budai plébánián és a pesti templomban ketten szolgálnak ugyancsak közülük. Egyikük állandóan Esztergom, Székesfehérvár és a környező helységek lelki gondozását végzi. A Csepel szigeten fekvő Tököl templomában szintén ferences látja el a lelkipásztorkodást. A Dráva-Száva közti Szlavóniában minden plébániának van papja, részben világi, részben az itteni két kolostorból, a nasíciból és velikaiból származó ferencesrendi. Pozsegában is ferencesek lelkészkednek, sőt iskolát is tartanak fönn. Ebbe negyven, olykor több gyerek is jár. *Az 1664-1668 közt kifejtett püspöki tevékenységé-*

nek összefoglalása; rendszeresen szentelt olajat és szét is osztotta. Szentelések: áldozópap 53 (s ugyanannyinak adta fel szabályos időközökben a megelőző rendeket), 1 szilárd és 19 hordozható oltár, 34 kehely, 10 patena, 4 harang a velikai konventnek. Őt új templom épült. *A bérmálást 11,898 személynek szolgáltatta ki*: Belgrádban, Dragotinban, a szerémi Mitrovicában, Budán s Pesten és a környező helységekben (817), a Bácskában levő hat plébánián (4,876), a nasici konventben, Eszéken, a velikai konventben, egyéb szlavóniai plébániákon. Többet nem volt képes tenni a töröktől való félelem és zsarolás, továbbá betegsége, öregsége és gyöngesége miatt.

A hazai hódoltság nagy püspök-apostola *utolsó jelentését 1673-ban juttatta el Rómába*. Ebben megelőző négy és fél éves működéséről ad számot. Az általános kép kedvezőnek mondható, a vallásos élet zavartalanul folyik, templomok épülnek, másokat megújítanak, a főpásztor egyházlátogató és bérmáló tevékenysége csúcspontját éri el. De itt is megtaláljuk a panaszt *az elszegényedett és a török hatóságoktól mindennaposan elnyomott keresztényekről*, akik közül egyesek elmenekülnek, de a végén visszatérnek, mivel nem találnak jobb helyet. „Mind a szerzetesek, mind a keresztény hívek sok mindenben zaklatottak ennek az ottantán nemzetségnek rágalmaitól... és mindenki elszorítja maga részét, de mindezt elviseljük a mi Urunk Jézus Krisztus iránti szeretetből.” Bizonyos plébániákat nem látogatott meg a gomosz török hatóságokra való tekintettel. Ezek évente sok pénzt kapnak a görög püspököktől, s töle is ezt kívánják. Öregsége, betegségei s a gyanakvó törökök rágalmi miatt nem záródolhat Rómába, „mert mindig azt hajtogatják, hogy adót és pénzt viszünk a kereszténységnek, s az országot szegénységben hagyjuk”.

Az 1672-i belgrádi tűzvészkor a város nagyobb része leégett, az egyetlen katolikus templom is, de nyomorúságos körülmények közt folytatódik a lelkipásztorkodás. Egyházmegyéjét háromszor látogatta, továbbá járt a Szerémségben, volt Temesvárott, és elzavarta a környéken tevékenykedő licenciátusokat. Megfordult Bácskában, ott minden rendben folyik. Bácsott új templom épült a régi romjain. A török földesúr nagyon pártfogolta, a plébános és hívek pedig veritékes munkával dolgoztak. Szlavóniában a templomok jó állapotban vannak. *Az utóbbi ötödfél év eredményei* : 10 templom épült, illetve megújult; 25 papot szentelt, 46 kelyhet és 9 paténát; *a bérmáltak száma 1669-ben a belgrádi egyházmegyében és a Szerémségben 3,422; 1670-ben Pozsega, Verőce megyében, Temesvárott és Bácskában 8,947 (Bács 1047, Hercegszántó 1010, Bajmok 378, Mélykút 291 stb.); 1671-től 1673 ápriliséig Szlavóniában és a Szerémségben 1,913. Összesen: 14,282. Püspöksége 22 éve alatt megbérmált 61,000 hívőt, fölszentelt 129 papot.* A Concilii kongregáció bíborosaihoz írt, a jelentéshez csatolt soraiban (1673. május 10) Benlich püspök jelzi, hogy július elején Eger vidékére szándékozik utazni, mivel az ottani egyháziak és hívek már két éve nagyon kérik, látogassa meg őket, „mert nincs hasznuk, sem vigasztalásuk saját püspökeikből, főképpen minthogy a magyar eretnekek mostani lázadásá miatt (a kispapok) nem mernek fölszentelésre saját püspökökhöz menni, s egyéb lelki szükségleteik is vannak”. Ezért kellene személyesen odajutnia, bár ez fölötte kényelmetlen, mivel az utazás veszélyes, és tíz napig tart. A püspök terve sorsáról nincs semmi értesülésünk. De aligha kerülhetett rá sor, mert 1674. január 30-án meghalt.

A gazdasági és társadalmi háttér. Ez a nagyarányú főpapi tevékenység jelentős anyagi eszközöket kívánt. Az utazáson kívül a törököknek fizetett útlevel-, váltásdíj és ajándék sok pénz emésztett föl. Így például *Ibrisimovich* püspök 1649-i látogatásakor 40 aranyat adott a budai pasa oltalomleveléért. *Benlich* Mátét 1654-ben temesvidéki egyházlátogatásakor a temesvári török parancsnok kémkedéssel vádolta, börtönbe vetette, sok sanyargatás után lefejezésre ítélte, és csak 400 arany váltásdíj árán szabadult ki. Ezt az összeget csupán kamatra felvett kölcsönből tudta leróni. A Propaganda ugyan megszavazott számára 100 aranyat, de ezt még négy év múlva sem kapta meg. A kongregációhoz írt soraiban (1658) megemlíti, hogy püspökségének nyolc éve alatt nem kért, és nem is kapott semmit. *Maravich Marián boszniai püspök* (1647-1660) egész egyházmegyéje (Bosznia és Valkó megye) szintén hódolt terület volt. Diakovári székesegyházát a török már régen megszenteltelenítette, ezért visszahúzódtott rendjének boszniai kolostorába, Plumbumba (Olovóba). Jövedelme nincs, de béрма-útjai alkalmával a töröknek adott ajándékokra, váltásdíjra évente 300 aragnál többet kell fordítania. Így például 1654-ben útközben a rosszindulatú törökök béklyóiból csak 60 arany lefizetésével tudott szabadulni. Más alkalmával a bérmálásnál jelenlevő törökök püspöksüvegét a velencei dózse koronájának nézték, s 50 arannyal éppen csak hogy megmenthette életét. A Propagandától nem kap semmit, sok az adóssága. (6)

Vegyük kissé vizsgálat alá püspökeink korabeli anyagi helyzetét. Kétségtelen, hogy a királyi területen eok jövedelme is megcsappant, mivel a tizednek szokassa vált kamarai, illetve főúri berlete jelentősen kevesebbet hozott. A szüntelenül ismétlődő vegvári harcok, belső fegyveres mozgalmak, majd a megújuló török háború s ezzel kapcsolatban a mindket részen szokasos beszállásolós és hadimunka általános elszegényedéshez vezetett, s mindez hátrányosan befolyásolta az egyházi birtokok hozamát. Ezenfelül a hódolt egyházmegyék főpásztorainak ellátása is a megmaradt királyi rész javadalmaira nenezedett. Ez azonban fényes sors volt ahhoz mérten, amely a hódoltságban működő püspököknek és a túlnyomórészt szerzetes, kismértékben világi pap lelkipásztoroknak osztályrészül jutott. A *belgrádi és a bosnyák (diakovári) püspök elsősorban az ún. kánoni negyedből, tehát a plébániák jövedelmének 25%-ából élt.* Például a belgrádi püspököknek 1651-ben 34 plébániája volt a Szerémségben és Szlavóniában (10 világi papok, 4 jezsuiták, 20 bosnyák ferencesek vezetése alatt), továbbá övé volt „javadalomként” a Baranya megyei Lócs plébániája, ahol helyetteseként boszniai ferences lelkészkedett. S ugyancsak ő volt haszonélvezője a kánoni negyed erejéig az okmányokból meg nem határozható számú hazai hódoltsági plébániának (Gyöngyös, Szeged, Pest, Kecskemét, Csanád, Lőrincfalva, Versec, Nagybecskerek stb.). (7) A legtöbb plébános azonban ebben a korban siralmas anyagi helyzetben tengődött. Ehhez a szerény gazdasági alaphoz hatalmas segítőként hozzájárultak — mint a legfontosabb, közvetlen társadalmi támaszpont a bosnyák ferencesek zárdái s edzett, szolgálatkész tagjai és az európai kereszténységnek igen jelentős anyagi támogatása. A Premroutól ellenőrizhetetlenül 170,000-re becsült hódoltsági katolikusok gazdasági és társadalmi súlyát egyelőre nem tudjuk valósan fölbecsülni. (8)

A boszniai (bányavidéki) rendtartomány ferencrendi szerzetesei működésük hőskorában, a XVII. században óriási területen folyó lelkesítő tevékenységük, továbbá a török részről szüntelenül meg-megújuló adóztatások, zsarolások, pusztítások anyagi terheit nem tudták volna önmaguk erejéből viselni. Ehhez *rendszeres, igen jelentékeny segítséget kaptak az egyetlen katolicizmustól.* Így 1662-ben a spanyol király a nápolyi kamara útján juttatta el pénzbeli adományát. Ez idő tájt ugyanő vállalta a dalmát, raguzai, albán, bányavidéki és bosnyák-horvát rendtartomány zárdáinak gabonával való ellátását. Mária Anna spanyol királynőnek a bányavidéki tartományfőnökséghez intézett 1674. szeptember 4-i leveléből megtudjuk, hogy a barátoknak 1588 óta állandó engedélyük volt a spanyol korona alatti országokban termény és pénz gyűjtésére. *A hódoltsági magyarok is kivették részüket a rendkívüli segítségből.* 1669-ben Benlich püspök elküldte megbízottját Budára, Gyöngyösre, Kecskemétre, Szegedre és környékükre alamizsnát gyűjteni. A bosnyák hívek ugyanis képtelenek voltak a kolostorokat terhelő adókat összehozni, s ezért már három zárdát meg is kellett szüntetni. Az említett évben pusztán a kamat 30 ezer tallerra rúgott, kölcsönt viszont csak 20%-os uzsorakamatra lehetett kapni. 1675-ben a Propaganda nevében és megbízásából 16 ferences indult útnak Itáliába, Lengyel-, Francia-, Spanyolországba, Portugáliába és mai Belgium területére, hogy adományokat gyűjtsenek a boszniai zárdáknak és híveknek. Az adakozók közt Boldog XI. Ince pápa is szerepel hatezer arannyal. (9)

Délszláv elemek nagyarányú betelepítése. Három jelentősebb népelemnek dél felől történő hazánkba költözését kell megkülönböztetnünk. A legnyugatibb a *vlachok (valachok)* görögkeleti vallású pásztornépe. Ezt a bécsi kormány Horvátország és Krajna érintkező részein határőrzésre telepítette le. Vatikáni források sokat foglalkoznak a vlachokkal, mivel egyházi vezetőik némi hajlamot mutattak az egyesülésre. (10)

Hazánk hódolt része nemzetiségi képének kialakításában sokkal nagyobb szerephez jutott a Balkánról észak felé tartó két másik népáramlás. A hódoltságot elsősorban katolikus bosnyákok és szakadár szerbek lepték el. Mindkét nép az időnként tűrhetetlenné fokozódó török nyomás elől ismétlődő hullámokban tört észak felé, sorsa enyhítését remélve. *A bosnyák katolikusok a XIII. század óta valóságban és művelődésben teljesen a ferencrendiek vezetése alatt állottak, s népmozgalmaikat is ők irányították. Magyarországra költözésük Bosznia török kézre kerülése (1463) után hamarosan megkezdődött, s időszakos szünetek közébeiktatódásával több mint kétszáz éven át tartott.* Legnagyobb arányait a XVII. században érte el. Maravich Marián boszniai püspök 1655-ben azt írja a Propagandának, hogy 1645-1655 közt kétezer család kényszerült elhagyni hazáját és Magyarországon szét-szórtan letelepedni. Unyi Bernárdin szerint legtöbbjük valószínűleg a bosnyák ferencesektől látogatott Bács megyei Hercegszántón, Béregen, Garán, Küllődön, Mo-

nostorszezen és a baranyai Hercegszöllősen, Lőcsön, Bólyon, Dályokon, Bezedeken talált otthont. Egyebek közt ezeken a helyeken járt és bérmált Ibrsimovich belgrádi püspök 1649-ben. Általában megállapíthatjuk, hogy ahol raguzai hithirdetők, albán és bosnyák ferencesek működtek, ott bosnyák sokák is éltek. (11)

A XVII. század második felében föléledő keresztény-török hadakozás, de különösen a fölszabadító hadjárat alatt a török seregek állandó vonulása, a végsőkig fokozódó hatósági gyanakvás, zaklatás és elnyomás miatt egyre növekedett a menekülők áradata. Siprochich András bosnyák ferences tartományfőnök 1696-ban jelenti Rómába, hogy *egy évtized alatt százezer embert* költöztetett át Boszniából a Száván túli területekre. *Julian Jelenic*, a bosnyák ferencesek legkiválóbb történetírója a Szlavóniába, Magyarországra és Dalmáciába áttelepültek számát kétszáz-ezerre teszi. A Szlavóniában és a Szerémségben mint népgyűjtő medencében összeröplődött *sok tízezer hontalan megszervezése, elhelyezése, ellátása* a katonai hatósággal való együttműködésben a bosnyák ferencesek nagy történelmi érdeme. *Beatus Bukinac* doktori értekezését ennek a tárgykörnek szentelte, s a Propaganda, valamint a magyar ferences levéltárak és igen kiterjedt irodalom alapján megállapítja, hogy a XVII. sz. folyamán mintegy 100-150 ezer bosnyák került Szlavóniába és a Bácskába. Bármiként is vélekedünk ezekről a főként becsülést alapuló számokról, kétségtelen, hogy a magyar népi állagot jelentősen befolyásoló tényezőről van szó. Ezt még csak növeli az a körülmény, hogy a bosnyák ferencesek missziós állomásaikon és plébániáikon *iskolákat állítottak föl*. Sőt a XVII. század közepe táját Velikán, majd Nasicán (Pozsegában) gimnáziumot is létesítettek. Még 1708-ban is 106 plébániájuk közül 43 Szlavóniában és Magyarországon volt. (12)

A török uralom alatt *a szerbek egy része is lassú terjeszkedéssel északra szivárgott*. A XVI. század végén *Bács-Bodrog* megyében már 35 szerb község volt, s *Temes és Torontál* megyében is letelepedtek. Majd fokozatosan ellepték Baranya, Tolna, Fejér megyében, a Dráva, illetve a Duna mentén elterülő parti tájakat egészen Komáromig, a Tiszavidéket Szolnokig. Teljesen papi vezetés alatt állottak, s vallási öntudatuknak és heves vérmérsékletüknek megfelelően a katolikusok legkérelmezhetlenebb ellenségei voltak. Különösen megromlott a viszony Várad elfoglalása (1660) után. A konstantinápolyi pátriárka a szultán engedélyével elárasztotta a hódoltságot szakadár szerb püspökökkel, vladikákkal. Ezek azután a török segítségével a katolikusokat és protestánsokat hatalmuk alá akarták hajtani, nagy adókat csikartak ki tőlük, zaklatták és gyötörték őket. A görögkeleti szerb papok elfogultságára Matkovich Simon hódoltsági hithirdető többek közt megemlíti (1631): ha valamely hívüket a latinok (tehát római katolikusok) szenteltvíze érintette, borotvával még a bőrt is lekaparták arról a testrésztől. Jelavich Mihály ferences, Benlich püspök megbízottja, 1664-i jelentésében nyíltan meg is írja, hogy *a szakadárok még a töröknél is rosszabbak*. 1669-i beszámolójában Benlich őket tartja a püspöki hivatás szabad gyakorlása egyik akadályának. A török megszállás 150 éve alatt *a szerb pátriárkák huszonhét-szer kísérelték meg a ferenceseknek és híveiknek hatalmuk alá vetését*, s az üldözötteknek ugyanannyiszor kellett személyesen eljárniok a szultánnál, hogy drága pénzért megkaphassák a kívánt fermánokat. (13)

Képek a Hódoltság életéből. A misszionáriusok mindenkor oly személyek, akik sokat vannak úton, a nép legszélesebb rétegeivel érintkeznek, mindent szorgosan megfigyelnek és följegyeznek. Tapasztalataik ekként becses művelődéstörténelmi források. A római Szentszék, majd a Propaganda kongregáció hithirdetőit bőségesen ellátta gyakorlati útmutatásokkal. Ilyen — a Vatikáni Levéltárból származó — részletes okmányt tett közé Fermannézin (i. m. 321-334). Ezt 1580 februárjában kapta utasításként Raguzai (másként de Stephanis) Bonifác stagnoi (ma Stonj Dalmáciában) ferences püspök, amikor XIII. Gergely pápa apostoli vizitátorként Dalmáciába, Hercegovinába, Roszniába, Horvátországba, Szerbiába és Dél-Magyarországra küldte. Az 59 pontból álló utasítást a viszonyokat kítőnően ismerő bölcs ember írta. Figyelme mindenre kiterjed, s igen részletesen kifejti, mire ügyeljen a püspök, hogyan viselkedjék az adódó helyzetekben és mit tegyen.

Még érdekesebb és terjedelmesebb Kasich Bertalan és Szini István jezsuiták, továbbá Katich Péter prizreni (Szerbia) püspök és Matkovich Simon bosnyák világi pap *Szerbiában, a Szerémségben és Szlavóniában tett apostoli útjának leírása* az 1612-1618-as évekből. Ebből fogalmat alkothatunk hasonló célú hódoltsági utazásokról. Raguzai kereskedőkkel, azok ruhájában, titokban fegyvert viselve, lóháton és kis szekereken tették meg az utat. A kereskedők jól fölfegyverzett janicsárt is

visznek magukkal, s közben a raguzaiaktól ismert törökök házában szállnak meg, és vendégszeretetüket élvezik. Kasich és Matkovich Belgrádból a Szerémséget és Szlavóniát látogatja végig. Útjukban a szakadárók földbevált putrijaiba is betérnek s tűznél, szénán ülve adják vallási oktatásukat. Utazásuk állandó rettegésben telik „propter Kesegios seu sicarios” a másként praedones-nek is nevezett orgyilkosok miatt. Ezek alamuzsian csatlakoznak az utasokhoz, s megfelelő alkalomkor levágják fejüket és kirabolják őket. A hithirdetők a Szerémségben lelki szolgálatukat a havas idő ellenére is a szabadban végezték. A plébániai ebédem a bég is megjelent, csak keveset evett, de részegre itta magát. *A keresztények falvai* szinte mindenütt az erdőkben vannak, fákkal s megerősített sövényvel teljesen körülvéve, úgyhogy a keskeny ösvényen lovas nem közelítheti meg a települést. S ezt a rejtett, szűk utat is tuskés bozót és keresztbe fektetett faakadályok szakitják meg. A hittérítők ebéd után a közeli vár kádijához mentek, hogy könyvébe átírja a szultán oltalomlevelét, vagy elvesztés esetén tőle hiteles másolatot kap hassanak. Útjuk további folyamán nagy ünnepélyességgel fogadta őket s ajándékaikat a szerémi szandzsák Illokban székelő feje, az egykori püspöki palotában. Teljes szabadságot adott nekik a keresztények oktatására. De figyelmeztette őket, lehetőleg mindig az országúton közlekedjenek és tartózkodjanak a janicsárokkal való barátkozástól, az együttes evés-ivástól, mert részegen minden rosszra kaphatók, még barátaik iránt is. (14)

A törökök szerettek a ferences zárdákban vendégeskedni. Az általuk elpusztított kolostorok újjáépítését azzal a záradékkal engedték meg, hogy ezek a rendházak vendégfogadók lesznek, s bennük őket mindenkor szívesen kell látni. A török katonák és hatósági emberek éltek is e jogukkal, de ez a vendéglátás nem volt mindig ártalmatlan. Megtörtént, hogy az egyik zárda főnöke nem tudta a betért béget sült csirkével megkínálni. Erre a kardjával lecsapott rá és megölte. Egy század múlva (1630) részben hasonló panaszt olvasunk Kamengrádi András bosnyák ferences tartományfőnöknek a Propagandához írt levelében. Panaszodik, hogy a törökök egyre rosszabbak irántuk, állandóan esznek és isznak a konventekben, távozásukkor még ajándékokat is követelnek, és zsarolják vendéglátóikat. Ha baráttal találkoznak az úton, megverik, kifosztják, még ruháját is elveszik, s lótarakónak használják föl, sőt egyeseket meg is ölnek. A zárdák végső anyagi romlásban vannak, uzsorakölcsönökkel megterhelve. (15)

A zágrabi püspöki helynöknek a szlavóniai templomokról készült 1660. évi jelentése megállapítja, hogy az *egész török területen a templomokban sehol sem őrzik az Oltáriszentséget*, még a kolostorokban sem, mert a törökök igen gyakran sétálgatnak a szentegyházakban. A keresztútakat sem tűrik, sőt meg is gyalázzák. A templomokat nem szabad bezárni. A harangozás is tilos volt, helyette dobzsót használtak, egy-két város kivételével. (16) 1659-ben mégis azt jelenti Benlich püspök, hogy különféle magyarországi templomok számára 47 harangot szentelt.

Az ijesztő paphiány egyhítésére a királyi és hódolt Magyarországon egyaránt a katolikus egyház megfelelő világi férfiaknak engedélyt (*licenciát*) adott bizonyos vallási szertartások végzésére (keresztelés, esketés, temetés, imésbeszéd). Elterjedésüket érzékelteti Pázmánynak a bécsi nuncius előtt tett az a talán túlzó kijelentése, hogy *egész Magyarországon kétszer annyi a licenciátus, mint a pap*. Egyes egyházmegyékben azonban időnkint ennél is rosszabb volt az arány, a váciiban például 1675-ben 13 papra 30 licenciátus esett. (17) A belgrádi püspöki jelentésekben csak két esetben kerülnek elő licenciátusok, mégpedig a magyar egyházi gyakorlatól merőben eltérő értékelésben. Benlich püspök 1669-i beszámolójában panaszodik, hogy a temesvári plébániához tartozó két faluban a magyarok anyanyelvükön szolgáló licenciátust tartanak, aki keresztel, esket, prédikál, énekel, mert a magyarok nagyon szeretik hallgatni az énekeket. Ő megírta nekik, ne nyúljanak a licenciátusok a szentségekhez, de hasztalan, nem engedelmessékednek. Többet nem tehet, mert a falusiak a törökhöz fordulnának. A temesvári papok közül egy kijár a falvakba, de ők éneket akarnak. Pedig a lakosok jól tudják az illir nyelvet, s az említett papok híven szolgálnak azoknak, akik hajlandók engedelmessékedni. Az 1673-i jelentés szerint a püspök 1670-i temesvári látogatásakor eltávolította a licenciátusokat, hogy a papok a trienti zsinat rendelkezéseinek megfelelően lássák el a teendőket. (18)

Végül még röviden ki kell térnünk *a hódolt terület népességének házassági viszonyaira*. A hithirdetők sokat foglalkoznak jelentéseikben ezzel a bonyolult kérdéssel. E téren a trienti zsinat előtti és utáni kánonjog különbözősége, a protestantizmus elterjedése, a nagy számban letelepedett görögkeleti vallású szerbek, a tö-

rök uralom és a nagy paphiány erősen érezette hatását. A trienti zsinat megkívánta, hogy a katolikusok a plébános előtt, két tanú jelenlétében kössenek házasságot. De ezt a határozatot községenként kellett kihirdetni. Az egész kérdés tehát a körül forgott: *megtörtént-e ez a kihirdetés?* Ez éppenséggel nem valószínű, hiszen a zsinat rendelkezéseinek általános kihirdetése is alig egy-két egyházmegyénkben valósult meg, történetileg pedig megnyugtatóan nem is tisztázható. A rajtaütések, elhurcolások, emberrablások, rabszolgavásárok, hosszú évekig tartó raboskodás sajátos körülményei kibogozhatatlanul összekuszálták az emberek nemi társulását. Böven adódtak olyan katolikus felek közti frigyek, továbbá vegyes házasságok katolikusok és protestánsok, szakadárok, törökök között, amelyeket protestáns pásztorok, pópák és kádik előtt kötöttek. Micaglia Jakab jezsuita híthírdető azt írja Temesvárról (1638), hogy e területen élők vallási viszonyai nagyon zavarosak. Az emberek csak névleg keresztények, vakon rohannak érvénytelen házasságokba. S ha a katolikus pap nem esketi meg őket, akkor szakadár paphoz vagy a török kádihoz fordulnak. A dél-hódoltsági világi papok pedig a Propagandának arról panaszkodnak (1650-51), hogy *a bosnyák barátok áthágják az egyházi törvényeket a házasságkötésnél és a földoldozásban.* Keresztények — gyakran éppen török segítséggel — elrabolnak keresztény hajadonokat, özvegyeket, és a török hatóság előtt házasságra kényszerítik őket. A katolikusok is elválnak, és újra házasodnak. Tiltott időben esküsznek, török zászló alatt küzdenek a keresztények ellen, és a barátok — földoldozzák őket. Erdélyben (1670) egyes plébánosok bizonyos idő elteltével 200 forintért megengedik az újraházasodást a török fogságba hurcolt fél itthon maradt élettársának. Az egészében hódolt területen fekvő *váci egyházmegyében is voltak visszaélések a házasságkötésben,* amint ezt a püspökség papjainak és liceneciátusainak garamszentbenedeki gyűlése (1675) határozatából következtethetjük. E határozat nagy körültekintést kíván meg a házasságkötéskor s a hármas hirdetés megtartását. Az a hír járta, hogy az egyházmegyében kétnegyűk is vannak, s a prédikátorok egészen közeli vérokonokat is összeadnak. A gyűlés szerint meg kell szüntetni a késő éjszakai és délutáni esketést és visszaállítani a reggelt. (19)

A hódoltság korában hazánkat félelmes földnek hívták. Az emberek élete szinte állandóan ki volt téve a végső kockázatnak. Nem csoda, ha fly körülmények között egyre jobban elszegényedő népünk reményei megfogyatkoztak, s az elárvulás, aggodalom és tompa közönyösség árnyai növekedtek. Ebben az országos elesettségben igazi nemzeti jótétemény is volt a kegyelmi élet, a közösségi érzés, bizalom és kitartás ápolása.

Jegyzetek: (1) Salamon: Magyarország a török hódítás korában. Pest 1864, II. kiad. 1886. — Fekete: Budapest a törökkorban. Bp. 1944. Szinte mindenben tekintettel van az országos vonatkozásokra is. — Szekfű: Magyar történet, III. és IV. k. Bp. 1935. — Takáts sok könyve közül kiemeljük: Rajzok a török világból, I-III. Bp. 1915, 1917. — Az utolsó negyedszázadban történetírásunk viszonylag keveset foglalkozott a hazai török uralommal, bár megjelent néhány forrásközlés, továbbá **Bakács István** és mások figyelemre méltó kísérletet tettek a történeti statisztika korszerű módszereinek alkalmazására. A korszak legjobb rövid összefoglalását **Székely György és Makkai László** adja az egyetemi tankönyv (Mo. tört. Bp. 1962) II. kötetében és **R. Várkonyi Ágnes** más helyütt (Mo. tört. I. k. Bp. Gondolat, 1964).

(2) Történeiszünk közül **Galla** dolgozott a leghosszabb ideig a római Hitterjesztési Bizottság (Propaganda) levéltárában. Gyűjtéséből értékes anyagot tett közzé. (A magyar katolikus restauráció misszionáriusa, Bp. 1946; Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából, Bp. 1947. stb.) — Az egyházmegyék törökkori történetének megírásában **Juhászé** a kezdeményezés érdeme, a csanádi püspökségre vonatkozólag. Együttal tőle való a hódoltság katolikus vallási életének eddig legrészletesebb és legjobb jellemzés (Lalen im Dienst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn. Münster i. W. 1960, 3-69.). — A hatalmas, egész területével török uralom alá került váci egyházmegye dicsekedhet a hódoltsági korszak legkimerítőbb földmunkájával **Mezősi Károly**, **Rajz Mihály** és főként a páratlanul alapos **Szarka Gyula** jóvoltából. — A ferencesek e korbeli igen fontos működését **Karácsonyi János**, **Szabó György Piusz**, **König Kelemen** és **Unyi Bernárdin** örökítette meg. — A török megszállás alatt élő katolikus egyház történeti és jogi helyzetének nagy távlatú áttekintése **Balogh József** tanulmánya (Existenz u. Rechtslage der kath. Kirche in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft. Róma, 1939.). — A török-keresztény viszonyt sok adat alapján széles vonalúan, de gyakran előtűnő felekezeti elfogultsággal tárja elénk **Földváry Antal**. (A magyar református egyház és a török uralom. Bp. 1940.).

(3) Juhász i. m. 27-29, 45-47. — (4) Ferrendzin: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica... 925-1752. Zagrabiae 1892. — Premrou: Serie dei vescovi romano-cattolici di Beograd. In Ar-

chivum Franciscanum Historicum 1924, 1925, 1926. — (5) Vö. Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600-1850, Pannonhalma, 1933. — (6-7) Ferrendzin 473, 475, 488, 473 2,3. — Püsp. jelentések 75. — (8) Premrou i. h. 1925, 50. — (9) Unyi Bernárdin: Sokácok-bunyevácok és a bosnyák ferencsek története. Bp. 1947. 211-213. — (10) Püsp. jel. 330-332. — (Simrak, Joannes: De relationibus Slavorum meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII. et XVIII. Vol. I. (1611-1661.) Zagreb, 1926; Graeco-catholica ecclesia in Jugoslavia. (Diocesis Crisiensis, olim Marcensis.) Historiae et hodiernus status. Zagreb, 1931. — Rothenberg, Gunther E.: Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881. München, 1970. — (11) Unyi 53-54, 64, 65, 67, 69. — (12) Uo. 70-74, 142. — Bukinac, Beatus: De activitate Franciscanorum in migrationibus populi croatici saeculis XVI. et XVII. Zagreb, 1940. 47-60. Sok adattal dolgozik, de erős ellenőrzésre szorul. — Unyi 170, 172. — (13) Unyi 48, 58, 200-201. — Karácsonyi: Magyarország egyháztört. 3. Veszprém 1929. 227-228. — Galla: Pápai felhat. 120. — Az 1690-es nagy szerb betelepedéssel itt nem foglalkozhatunk, de megemlítiük, hogy az újabb szerb történetírásban D. J. Popovic terjedelmes népesség- és településtörténeti munkái behatóan tárgyalják a rácok XVII. és XVIII. századi magyarországi terjeszkedésének kérdéseit. (14) Ferrendzin 342-366. — (15-16) Unyi 211. — Ferrendzin 392, 495. — Hodinka Antal: Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből. Bp. 1898, 111-112. — (17) Juhász i. m. 125, 126. — (18) Vö. Petróci: Egyházi népénekülésünk kialakulása. Vigilia, 1949. 165 skv. — (19) Püsp. jel. 53-55. — Galla i. m. 123-125. — Mezósi: A váci egyházmegye a török hódoltság idején. Kiskunfélegyháza, 1939, 40.

HEGEDŰS LÁSZLÓ

REGÖLY

Egy egyházközség emlékei

A „Historia Domus”, a regölyi plébánia története így ír az ősi Regölyről bevezetőjében:

Regöly hajdan római telep volt. Határában mai napig római régiségeket találnak: több hamvveder, melyek egyike 161 liter méretű s teljes épségben a Nemzeti Múzeumba került. Az őskori Regöly a Kapos és Koppány összefolyásánál, minden oldalról vízzel és nagyszerű sáncokkal, futoárkokkal körülvett erősség volt. A sáncokat három erős vaskapu zárta be észak, kelet és dél felől. Sokan e várat Kupa várának lenni mondják, a néprege szerint azonban nem Kupa, a somogyi, hanem Tuba tolnai vezér volt ura. A keleti vaskaputól nem messze kiemelkedő halom csakugyan máig is Tuba szigetének nevezetik. A regölyi várban Rákóczi hívei is tanyázhattak, határában máig találtak Rákóczi-féle pénzek. Nevezetes Regöly vára arról is, hogy Perényi nádor az ország szent koronájával, mely a monda szerint egy kulacsban volt elrejtve, egy éjszaka itt időzött. —

A valóság az, hogy Regöly nemcsak a római korban, hanem jóval előbb már lakott hely volt: a régészek szerint határán belül az újabb kőkortól fogva föllelhetők emberi települések, illetve ezeknek maradványai. Földvárát pedig a késő-bronzkor idején, körülbelül a Krisztus előtti ezredik év táján építette egy illirek előtti s talán velük rokon nép, az úgynevezett urnasíros kultúra népe. Nyolcszáz évvel később, vagyis a keresztény időszámítás előtti 200 után a kelták egyik törzsenek van itt székhelye, pénzverdével és bronzöntőműhellyel, hol Nagy Sándor pénzét utánozva, a gyermekkoromból ismert „püpos pénzt” verték. E korai népek korszainak cserepei nemcsak a földvár környékén, a Sáncban, hanem a falu távolabbi részein s a szomszédos dűlőkben is megtalálhatók. Bronzékszert: karperecet fibulát szinte mindennap találhattunk gyerekkoromban, olykor női koronához hasonló fejéket is, és „török olvasó”-nak nevezett, fonáshoz használt orsó-gombokat, melyek nagyobb dió nagyságú darabjaiból olvasót fűztünk. Szántogató ekék nyomán arany is került elő olykor a Kapos „bozótjában”, vagy a Pénzes dűlőben, — tanúsítva, hogy itt víz vagy nádas mocsár volt valamikor s a kelták pogány szokásuk szerint áldozatul kincset szórtak a haragvó istenek engesztelésére. Pár évvel ezelőtt a hun korból is jelentkezett hírmondóul sírlelet: egy alán fejedelemnő torzított koponyája, sok arannyal és drágakővel, s egy, a világon egyedülálló madárfejes szájú korsóval. A századfordulón avar temetőt is találtak, a Majsa pusztával szembeni „Vaskapu” környékén.